

Factsheet Sharia rechtspraak

Het onderwerp sharia rechtspraak wordt veelvuldig besproken in de politieke arena en het maatschappelijke debat. Uit deze discussies blijkt echter dat er veel onduidelijkheid en verwarring bestaat rondom dit thema. Met deze factsheet probeert ReS helderheid te scheppen door in te gaan op de *betekenis* van de sharia, haar *toepassing* in de praktijk, en de *juridische ruimte* voor die toepassing in Nederland. De factsheet wordt afgesloten met een aantal conclusies en aanbevelingen.

1. Sharia

Wat betekent ‘sharia’? De term ‘sharia’ betekent letterlijk de ‘weg’ en wordt vaak vertaald met ‘islamitisch recht’, maar is geen eenduidig begrip. Volgens de islamitische leer is de sharia vastgelegd in de Koran, en kan men voor uitleg daarvan te rade gaan bij de overleveringen van de profeet. De sharia is echter geen kant-en-klaar wetboek¹: voor zover het gecodificeerd is beperkt het zich ‘slechts’ tot enkele rechtsgebieden, en biedt het ruimte voor zeer uiteenlopende interpretaties. Een behulpzaam onderscheid is dat tussen sharia als klassieke rechtsleer, sharia in de moderne praktijk, en sharia als slogan.²

Sharia als klassieke rechtsleer

De klassieke sharia is de middeleeuwse rechtswetenschap die een grote hoeveelheid rechtsgeleerde literatuur (‘fiqh’) heeft opgeleverd. Deze rechtsleer is niet eenduidig: zij kent diverse rechtsscholen met verschillende opvattingen over methodologie en regels. Bovendien bestrijkt zij niet alle rechtsterreinen: staats- en bestuursrecht komen bijvoorbeeld nauwelijks aan bod, en straf(proces) recht komt alleen voor bij een select aantal delicten. Hoewel grote delen van de klassieke sharia niet strijdig zijn met de universele rechten van de mens, zijn bepaalde uitgangspunten dat wel.³⁴ Voorbeelden hiervan zijn het onderscheid in status tussen man en vrouw en tussen moslim en niet moslim. Dat geldt ook voor enkele lijfstraffen, zoals steniging, amputatie en kruisiging.

Een belangrijk verschil met westers recht is dat de klassieke sharia niet alleen rechtsregels (contracten-, familie-, strafrecht) omvat, maar ook sociale normen (spijswetten, kledingvoorschriften, scheiding tussen de seksen). Het kenmerkt de sharia als een systeem dat niet alleen juridisch is, maar ook moreel en ethisch van aard.

¹ Berger 2006a, 13.

² Dit onderscheid is afkomstig van jurist en arabist Maurits Berger. De hierop volgende tekst is grotendeels overgenomen van Berger 2008, 56-57. Zie voor een uitwerking hiervan ook Berger 2006a, 16-19.

³ Berger 2008, 56. Zie Berger 2006, 82-87 voor een meer uitgebreide uiteenzetting van de verschillende manieren waarop er spanning bestaat tussen de sharia (zowel in klassieke zin als in de praktijk) en de internationaal erkende mensenrechten.

⁴ Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg merkte in een arrest over de rechtmatigheid van een verbod voor de Turks-islamitische Refah partij op "dat de sharia niet verenigbaar is met de fundamentele principes van de democratie" EHRM 13 februari 2003, Refah Partisi t/ Turkije. Zie Berger 2006, 82-87 voor een uiteenzetting van de verschillende manieren waarop er spanning bestaat tussen de sharia (zowel in klassieke zin als in de praktijk) en de internationaal erkende mensenrechten.

Sharia in de moderne praktijk

In de moderne praktijk wordt de sharia op veel verschillende manieren toegepast. Zo is een specifiek gedeelte daarvan, het familierecht, in bijna alle moslimlanden gecodificeerd - wat op zichzelf al een novum is in de geschiedenis van de sharia – waarbij elk land een eigen, nationale interpretatie hanteert. Een belangrijk kenmerk van de moderne sharia is dat deze niet meer uitsluitend wordt geïnterpreteerd door geleerden, maar veelal wordt toegeëigend door zowel nationale staten als individuele moslims. Met als gevolg dat liberalen, maar ook ultraconservatieven en extremisten, de sharia modelleren naar hun eigen leefwereld. De islamitische bronnen – Koran en het voorbeeld van de profeet – geven zelf namelijk nauwelijks antwoord op vragen als ‘wie kunnen bestuurder zijn?’, ‘hoe worden zij benoemd en kunnen zij afgezet worden?’ en ‘hoe dienen zij te besturen?’

De sharia als slogan

De sharia in deze betekenis is de goddelijke blauwdruk voor een rechtvaardige samenleving. Het dient dan vooral als strijdkreet in een context waarin rechtvaardigheid ver te zoeken is. Maar deze strijdkreet richt zich met zijn nadruk op moraal en fatsoen meer op de morele aspecten van de sharia dan op concrete rechtsregels.

2. Sharia rechtspraak: de praktijk in andere landen

In welke landen wordt de sharia toegepast, en op welke manier? In deze paragraaf wordt een kort overzicht gegeven van de praktijk van de sharia in het buitenland.

Sharia in moderne moslimlanden

Met uitzondering van het familierecht is de sharia in weinig moderne moslimlanden van toepassing.⁵ Zoals hierboven al is vermeld is dit islamitische familierecht in bijna alle moslimlanden gecodificeerd, met Turkije als enige uitzondering, waarbij ieder land een eigen interpretatie hanteert. Ook in de weinige landen waar andere delen van de sharia zijn ingevoerd, zoals strafrecht of economisch recht, geldt dat de sharia is vormgegeven in wetten, die bovendien onderling kunnen verschillen. Alleen in Saudi-Arabië worden bijvoorbeeld de beruchte *hadd*-straffen als steniging en amputatie daadwerkelijk stelselmatig voltrokken, in de overige landen voor zover bekend niet.⁶

Sharia in westerse landen

De sharia, in de vorm van formele wetten, is in westerse landen nooit ingevoerd. In sommige landen vindt echter wel arbitrage of bemiddeling plaats gebaseerd op de sharia.⁷ In verschillende landen is de mogelijkheid tot religieuze arbitrage in de wet vastgelegd, en in enkele gevallen gebeurt dit ook op basis van islamitisch recht. In het verleden was dit bijvoorbeeld het geval in de

⁵ Otto e.a. 2006, 119-120.

⁶ Otto e.a. 2006, 121.

⁷ Arbitrage en bemiddeling zijn beide vormen van geschillenbeslechting. Bemiddeling is een mechanisme dat tot doel heeft personen die in een geschil tegenover elkaar staan (opnieuw) met elkaar te verzoenen door middel van overleg, onderhandeling en het toewerken naar overeenstemming. Het is een proces waaruit de betrokken partijen zich elk moment terug kunnen trekken. Arbitrage is een door de wet ingesteld mechanisme dat het mogelijk maakt om gerezen geschillen te laten beslechten door een “privérechter”, meestal in de vorm van een particulier of een commissie. De beslissing die hieruit voortkomt is bindend, zelfs al is een van de betrokken partijen het er niet mee eens.

Canadase provincie Ontario, waar tussen 1991 en 2006 Ontario's Arbitration Act van kracht was.⁸ In 2003 kondigde het Islamic Institute of Civil Justice (IICJ) aan dat zij arbitrage aan zou bieden, maar na een hevig maatschappelijk en politiek debat werd in februari 2006 besloten alle vormen van religieuze arbitrage te verbieden.

Een land waar arbitrage op basis van de sharia nog steeds voorkomt is Engeland. Een clause in de wet, de in 1996 ingestelde Arbitration Act, maakt het daar mogelijk dat ook niet-rechterlijke uitspraken rechtsgeldig kunnen zijn. In 2007 is het Muslim Arbitration Tribunal opgericht, en kunnen moslims, maar ook niet-moslims⁹, terecht bij een handvol tribunalen in verschillende Engelse steden. Ook in Engeland veroorzaakt het voorkomen van rechtspraak op basis van de sharia veel commotie, onder andere naar aanleiding van een rapport van de denk tank Civitas.¹⁰ Uit dit rapport zou blijken dat er inmiddels 85 'rechtbanken' actief zijn, waarbij onder rechtbanken ook moskeeën wordt verstaan waar de imam religieuze uitspraken doet op basis van de sharia. Op het rapport is overigens wel kritiek geuit, wat vooral de methodologie van het onderzoek betreft.¹¹ Zo zou de empirische onderbouwing te wensen overlaten, aangezien de auteurs zich vooral op online 'fatwa's' hebben gebaseerd om een indicatie te geven van de vermeende arbitragebesluiten in de betreffende moskeeën. Daarnaast wordt het begrip 'rechtbank' erg ruim gedefinieerd, en worden 'adviezen' en religieuze uitspraken verward met 'fatwa's': strikt genomen is in Engeland niemand bevoegd om fatwa's uit te spreken.

Een andere manier waarop ook in westerse landen (indirect) recht kan worden gesproken op basis van de sharia is wanneer het buitenlands recht betreft dat middels het internationaal privaatrecht wordt toegepast door de eigen, nationale rechtbank. Buitenlandse wetten die gebaseerd zijn op de sharia werken op deze manier ook door in andere landen. Uiteraard is de toepassing van dit recht wel gebonden aan juridische grenzen, zoals de openbare orde.

3. Sharia in Nederland?

In deze paragraaf wordt zowel de feitelijke toepassing van de sharia in de praktijk als de wettelijke ruimte daarvoor behandeld. Aangezien het een complex onderwerp betreft wat vele gebieden van de rechtspraak raakt, heeft de onderstaande uiteenzetting geen pretentie van volledigheid.

Praktijk

In Nederland bestaan geen rechtbanken of arbitragetribunalen die uitspraken doen op basis van de sharia. Desondanks wordt wel geconstateerd dat moslims zich geregeld tot imams wenden voor uitspraken die religieus onderbouwd zijn.¹² Daarnaast worden in bepaalde moslimkringen ook islamitische huwelijken gesloten, zonder een burgerrechtelijke bekrachtiging.¹³ Deze

⁸ Deze wet maakte zowel religieuze als niet-religieuze arbitrage mogelijk, onder andere op het gebied van familierecht en bedrijfsrecht. Voor meer achtergrond informatie over deze casus, zie Korteweg 2006 en Berger 2006b.

⁹ "Non-muslims turning to Sharia courts to resolve civil disputes" *The Times*, 21 juli 2009.

¹⁰ MacEoin e.a. 2009.

¹¹ Zie voor kritiek op dit rapport onder andere De Koning 2009.

¹² Deze constatering is ook gedaan Rasit Bal, voorzitter van het Contactorgaan Moslims en Overheid, in een uitzending van actualiteitenprogramma Netwerk (30.06.2009).

¹³ Een waarneming van Maurits Berger (Berger 2007).

verbintenissen vinden veelal plaats zonder tussenkomst van een geestelijke. Dus ook als imams niet langer betrokken zijn bij het voltrekken van dergelijke verbintenissen, verdwijnen die daarmee nog niet. De betrokkenen volstaan met twee (mannelijke) getuigen en een door hen zelf opgestelde verklaring. Het wezenlijke kenmerk van dit soort verbintenissen is dat ze ongeregistreerd blijven en daarmee zich weten te onttrekken aan het wakende oog van de overheid. Religieuze geleerden hebben hier verschillende meningen over, en betrokkenen kunnen diverse motieven hebben om dergelijke verbintenissen aan te gaan. Voor jongeren kan het bijvoorbeeld een manier zijn om een seksuele relatie te hebben die islamitisch ‘gelegitimeerd’ is: *een license to make love*. Er is niet bekend in welke mate dergelijke praktijken voorkomen: precieze cijfers ontbreken. Wel heeft het kabinet aangekondigd daar een onderzoek naar uit te voeren.¹⁴ Overigens blijkt er bij Nederlanders van Turkse en Marokkaanse herkomst weinig draagvlak te zijn voor het invoeren van islamitische rechtspraak voor moslims in Nederland: 95 % van de Turkse Nederlanders en 82 % van de Marokkaanse Nederlanders vindt dat ongewenst.¹⁵

Ruimte voor sharia?

Arbitrage is een oud en gerespecteerd verschijnsel in de Nederlandse rechtsorde, en wordt ook toegepast op basis van religie¹⁶: binnen christelijke en joodse kringen vindt dit al eeuwen plaats. Arbitrage is echter wel gebonden aan grenzen. Zo kan een arbitraal vonnis vernietigd worden wanneer dit vonnis, of de wijze waarop dit tot stand kwam, in strijd is met ‘de openbare orde of de goede zeden.’¹⁷, waaronder bijvoorbeeld ook de gelijkheid tussen man en vrouw valt. Religieuze arbitrage vindt dus altijd plaats binnen het Nederlandse juridische systeem.¹⁸

In Nederland bestaat minder ruimte voor religieuze arbitrage dan in landen als Engeland. **Familierecht** behoort in Nederland bijvoorbeeld tot het dwingend recht, en het staat burgers niet vrij om daarin via arbitrage geschillen te beslechten of op een andere manier regelingen te treffen zonder rechterlijke goedkeuring. Het islamitisch familierecht wordt in Nederland overigens wel krachtens het internationaal privaatrecht erkend. Het gaat dan om uitspraken die in landen gedaan worden waar wel een codificatie van de sharia van kracht is. Nederlandse rechtbanken hebben daardoor veel te maken met het Marokkaans familierecht, dat is gebaseerd op het islamitisch familierecht¹⁹. Het gaat dan om onderdelen van het islamitisch recht die niet strijdig zijn met de openbare orde. In het internationaal privaatrecht wordt deze openbare orde vervolgens begrepen als de harde kern van de Nederlandse rechtsorde, de fundamentele beginselen en waarden.²⁰ Daaronder kan bijvoorbeeld ook de gelijkheid van man en vrouw geschaard worden.

¹⁴ Zie de schriftelijke vragen van Wilders en Fritsma van PVV d.d. 30 juni 2009, en schriftelijk antwoord van minister van Justitie Hirsch Ballin d.d. 3 juli 2009 (*Aanhangsel Handelingen II* 2008/2009, nr. 3161).

¹⁵ Phalet 2004.

¹⁶ Art. 2.2 BW geeft ruimte voor eigen autonomie van kerkgenootschappen. Zij hebben in ruime mate de vrijheid om vorm te geven aan de eigen organisatie en kunnen tot op zekere hoogte geschillen in eigen kring oplossen.

¹⁷ Art.1065 lid 1 sub e Rv.

¹⁸ Er is dus geen sprake van rechtsstelsels die naast elkaar bestaan, waarbij de Nederlandse rechtsorde wordt ondermijnt. Minister van justitie Hirsch Ballin stelt in reactie op Kamervragen van Wilders en Fritsma van PVV d.d. 30 juni 2009: “Islamitische wetgeving zal niet in het Nederlands recht worden geaccepteerd of ingevoerd. Ook zullen er in Nederland geen verschillende rechtsstelsels naast elkaar kunnen bestaan. (...) Er kan in Nederland geen sprake zijn van een parallelle rechtstructuur die de werking van de Nederlandse rechtsorde ondermijnt” (*Aanhangsel Handelingen II* 08/09, nr. 3161).

¹⁹ Rossum e.a. 2009 en Maurits Berger 2007. Deze familiewet staat bekend als de Mudawwanah, voor het laatst gewijzigd in 2004. Voor Turken geldt geen islamitisch familierecht; het Turks familierecht is namelijk gebaseerd op het Zwitsers familierecht.

²⁰ Strikwerda 2002, p. 55.

Ook het ‘**islamitisch huwelijk**’ wordt in Nederland, net als andere religieuze huwelijken, niet als zodanig erkend. De wettelijk veronderstelde gang van zaken in Nederland is om eerst burgerrechtelijk te trouwen²¹ en vervolgens het huwelijk ook religieus te sluiten: de geestelijke voorganger die het religieuze huwelijk sluit zonder dat daar een burgerlijk huwelijk aan vooraf is gegaan, is zelfs strafbaar²². Dat een verbintenis van man en vrouw op religieuze gronden niet erkend wordt betekent overigens niet dat het ook verboden is: men mag wel religieus trouwen, Als men zich vrijwillig onderwerpt aan religieuze regels dan valt dat onder de vrijheid van godsdienst. Als de strafwet wordt overtreden, dienen de autoriteiten in te grijpen. **Polygamie** is verboden. Het Burgerlijk wetboek bepaalt: "*Een persoon kan tegelijkertijd slechts met een andere persoon door het huwelijk verbonden zijn.*"²³ Het Wetboek van Strafrecht maakt het voor een gehuwde strafbaar om ook nog met iemand anders te trouwen.^{24,25} Daarbij is het ook strafbaar om te trouwen met een partner wetend dat die al getrouwd is.

Bij het opstellen van het **testament** kan de erflater zich wel op zeker hoogte, binnen de grenzen van de Nederlandse wet, laten inspireren door religieuze overtuiging. Bij het testament kan men vrijelijk beschikken over de verdeling van het vermogen, ook als men hierop een islamitische verdeelsleutel toepast.²⁶ Het is dus mogelijk om dochters in overeenstemming met de sharia de helft te laten ervan van wat zonen krijgen.²⁷

Ook voor het vormgeven van het **renteverbod** van de sharia lijkt in Nederland wettelijke ruimte te zijn. Als iemand bijvoorbeeld geld wil lenen om een zaak op te zetten zonder dat er bij de transactie rente wordt berekend, dan mag je in principe een contract volgens de regels van de sharia opstellen. Ook islamitisch bankieren is niet strijdig met de openbare orde. Uiteraard moeten islamitische banken die in Nederland hun diensten willen aanbieden – of Westerse banken die diensten willen aanbieden die voldoen aan de sharia principes – zich altijd houden aan de wetten en regels zoals die voor alle financiële dienstverleners gelden.²⁸ Het is echter wel de vraag in

²¹ Voor de huwelijksvoltrekking op Marokkaanse consulaten gelden er echter duidelijke regels. Zo moeten aangedragen worden: een kopie van de Nederlandse huwelijksakte, een uittreksel geboorteregister, een kopie van het Marokkaanse identiteitsbewijs, een uittreksel uit de Gemeentelijke Basis Administratie, een verklaring afgegeven door het consulaat, en twee mannelijke getuigen die aanwezig waren bij de Nederlandse burgerlijke huwelijksvoltrekking. Voor mensen die enkel de Marokkaanse nationaliteit bezitten geldt dat zij hun huwelijk altijd voor de Marokkaanse rechter moeten voltrekken. Die rechter is ook op het consulaat aanwezig.

²² Art. 449 Sr.

²³ Art. 1:33 BW.

²⁴ Art. 237 Sr.

²⁵ Het kabinet laat een onderzoek uitvoeren naar het verschijnsel van informele huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk en van polygamie (*Aanhangsel Handelingen II* 2008/2009, nr. 3161).

²⁶ Zie onder andere Berger 2007 en Rutten 2008. Rutten constateert dat een sharia-testament in zijn algemeenheid niet strijdig zal zijn met goede zeden en openbare orde en daarom in Nederland als zodanig niet is verboden.

²⁷ Ook de minister van Justitie benadrukt deze zogenaamde testeervrijheid, en dat de testeerder daarin zijn motieven niet hoeft bekend te maken. Tegelijkertijd overwoog de minister ook dat als ‘een wilsbeschikking fundamentele grondslagen van de rechtsstaat, zoals de gelijkheid van man en vrouw, schendt, kan worden aangevoerd dat deze [wilsbeschikking] wegens de inhoud of de daarbij vermelde beweegredenen op die grond nietig is’. Dit zou echter tegen die testeervrijheid ingaan die hij verdedigt. Zie schriftelijke vragen van Wilders van Groep Wilders d.d. 11 oktober 2006, en schriftelijk antwoord van minister van justitie Hirsch Ballin d.d. 22 december 2006 (*Aanhangsel handelingen II*, 2006-2007, nr. 530).

²⁸ Dit werd ook bevestigd door minister Bos van Financiën, die tevens liet weten te willen onderzoeken hoe de markt voor Islamitisch bankieren in Nederland verder tot ontwikkeling kan worden gebracht. Zie schriftelijke vragen van Wilders en Van Dijk van PVV d.d. 22 juni 2007, en schriftelijk antwoord van minister van Financiën Bos (*Aanhangsel handelingen II*, 2006-2007, nr. 2140).

hoeverre specifieke vormen van islamitisch bankieren, zoals de halal-hypotheek, in te passen zijn in het Nederlandse financiële systeem.²⁹

4. Conclusies en aanbevelingen

Concluderend:

- Er is in Nederland geen ruimte voor rechtspraak op basis van de sharia.
- Onder strikte voorwaarden is er recht op geschillenbeslechting volgens eigen religieuze overtuigingen. Dergelijke uitspraken, of de manier waarop die tot stand zijn gekomen, mogen niet strijdig zijn met de openbare orde.
- De toepassing van codificaties van de sharia op basis van het internationaal privaatrecht stuit op duidelijke grenzen: er mag daarbij geen schending van de Nederlandse rechtsorde en zijn de fundamentele beginselen en waarden plaatsvinden.

Dus:

- Er kan in Nederland nooit sprake zijn van een parallel rechtstelsel, en de Nederlandse wet heeft ten allen tijde het laatste woord.
- Polygamie is strafbaar, en moet daarom actief worden bestreden door de overheid.
- Indien er bij toegestane vormen van geschillenbeslechting mensen beperkt worden in hun vrijheid, bijvoorbeeld door sociale druk, dan dient de overheid hier tegen op te treden.
- Er moet voor iedereen duidelijkheid bestaan over de individuele keuzevrijheid die hem of haar toekomt, en niemand mag belemmerd worden in de keuze die hij of zij kan maken om zijn of haar leven in te richten.

Afsluitend:

- Indien en voor zover er in Nederland sprake is van rechtspraak op basis van de sharia, dient dat te worden afgewezen en tegengegaan.
- Voorlichting over de ongewenste gevolgen van sharia rechtspraak door eigen organisaties en andere intermediaire organisaties is nodig.

²⁹ In 2008 besloot de organisatie Bilaa-Riba Islamic Finance, de eerste organisatie die pogingen heeft ondernomen om op de Nederlandse huizenmarkt contracten te formuleren die voldoen aan islamitische eisen, met al haar marktactiviteiten te stoppen. De belastingdienst besloot dat de kosten voor een dergelijke hypotheek niet voor de belastingen aftrekbaar zijn aangezien er geen rente wordt betaald, aldus Bilaa-Riba.

Bronnen:

- Berger, Maurits (2006a) *Klassieke sharia en vernieuwing*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Berger, Maurits (2006b) 'Sharia Law in Canada - Also Possible in the Netherlands?' In: Van der Grinten & Heukels (red.), *Crossing Borders. Essays in European and Private International Law, Nationality Law and Islamic Law in Honour of Frans van der Velden*, pp. 173-184. Deventer: Kluwer Rechtswetenschappelijke Publicaties.
- Berger, Maurits (2007) 'Sharia in Nederland is vaak keurig Nederlands.' In: *Ars Aequi*, 2007 (6), pp. 506-510. Nijmegen: Juridische uitgeverij Ars Aequi.
- Berger, Maurits (2008) *Islam binnen de dijken. Gids voor gemeentebestuur inzake islam, sociale cohesie en de-radicalisering*. Amsterdam: Aksant.
- Korteweg, Anna C (2006) 'The sharia debate in Ontario.' In: *Isim Review* 18, pp. 50-51. Leiden: International Institute for the Study of Islam in the Modern World.
- Koning, Martijn de (2009) "Sheikh Google, Sharia & Arbitrage"
<<http://religionresearch.org/martijn/2009/07/01/sheikh-google-sharia-arbitrage/>>
geraadpleegd op 18 augustus 2009.
- MacEoin, Denis Martin e.a. (2009) *Sharia law or 'one law for all'?* London: Civitas Institute for the Study of Civil Society.
- Otto, Jan Michiel, A.J. Dekker en L.J. van Soest-Zuurdeeg (red.) (2006) *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Phalet, Karen (2004) *Moslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Rutten, Susan (2008) 'Het gelijkheidsbeginsel bij Shari'ah-testamenten.' In: *Migrantenrecht* 2008 (5), pp. 156-164. Utrecht: FORUM.
- Rossum, Wibo van, en Fouad Abdi (2009) 'Rechtspluralisme onder Marokkanen in Nederland.' In: *Nederlands Juristen Blad* 2009 (16), pp. 1030-1035.
- Strikwerda, L (2002) *Inleiding tot het Nederlandse internationaal privaatrecht*. Zevende druk. Deventer: Kluwer.